

ПЪРВИЯТ БЪЛГАРСКИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕН РЕЧНИК

Abstract: The subject of this paper is an hand-written work, created in 1843 by M. Popovich – trade book-man of the Bulgarian national revival. Special attention is paid to the collection of terms disposed at the end of its second part. The next issues discussed are the evaluation of this collection as a real dictionary and as the first Bulgarian terminological dictionary; macro- and microstructure of this terminological dictionary.

Key words: collection of terms, terminological dictionary, macro- and microstructure

Сбирката от термини, както въвеждащо и в най-общ смисъл ще нарека съчинението, на което бих искала да спра вниманието, представлява ръкопис от 1843 г., съхраняван в Научния архив на БАН като *фонд 84 к*. Ръкописът е на неизвестния български възрожденец Михаил Попович със заглавие „Взаимнодвойноописание сирѣчь Списание Торговскаго Взаимноописанія и Двойноописателныхъ списниковъ. Сочиненіе Михаила Поповича Ловчанскаго. Нынѣ перво издаденна по нынѣшному Новославяноболгарскому языку“¹. В него на последните страници се намира първият български терминологичен речник, озаглавен „Словарь употребленыхъ разныхъ торговыхъ рѣчей“. Съчинението е открила проф. Надя Данова, но се е обърнала към известната лексикографка проф. Веса Кювлиева, която първа съобщава за него. В монографията си „Българското речниково дело през Възраждането“ тя го определя като „факт ... съществен и показателен за началото на функционално-стиловата диференциация на изграждащия се книжовен език“ (Кювлиева 1997: 237). Но поради своя интерес главно към общите речници и към развитието на книжовния език В. Кювлиева, доколкото се занимава с него, спира вниманието си върху прокарваната и осъществяваната в езиковата форма на термините („торговски рѣчи“) авторова идея, че „стабилен език може да се изгради с помощта на граматика и речник“ (цитатът е по нормализираното написание от Кювлиева 1997: 235).

Затова тук си поставям за цел да го разгледам и опиша от терминографско гледище. Но преди да направя това, бих искала да отбележа, че двете квалификации в заглавието – *пръв* и *речник* – не са императивни поради следните причини:

– При такова богатство от все още непребродени архиви винаги съществува възможност да се открие и друг речник, който да се окаже по-ранен от визирания тук. В този смисъл за квалификацията *пръв* се позовавам на из-

следванията на В. Кювлиева за речниците през Възраждането и на Б. Вълчев за възрожденските граматика на българския език. Така въз основа на техните данни поне в настоящия момент може да се смята, че това определение за пръв български терминологичен речник е коректно.

– От съвременен гледище при настоящото развитие на терминологичната теория и на терминографията може би не всички ще са готови да го наричат речник. Самата В. Кювлиева го квалифицира по различен начин: *речник, кратък речник, терминологично речниче, речниково приложение, терминологичен списък* (с. 235–237). Затова трябва да подчертая, че без уговорки приемам да го наричам *речник*. И то не само затова, че В. Кювлиева не му отказва напълно статута на речник, или заради факта, че неговият автор Михаил Попович, специалист по търговия и търговско счетоводство, го е нарекъл *Словарь*.

Несъмнено, налице е една терминологична сбирка от речников тип, ако приемем, че понятието ‘сбирка’ е надредно, родово за видовете съвкупности от термини. И щом от съвременен гледище видовете сбирки с термини могат, според мене, да се субкатегоризират в редицата *индекси (списъци), глосарии, речници, тезауруси, енциклопедии, бази с данни*, евент. и *корпуси*, то тази сбирка от термини би следвало да намери място сред глосариите и речниците. Така, ако се вземе под внимание постановката за значение и съдържание на термина, която развивам в трудовете си (вж. напр. Попова 1990, Попова 2012), то може изцяло и напълно основателно, без каквото и да е снизхождение поради ранната поява на съчинението, „торговските речи“ да се подведат под нея. Разпределени по тематични групи във Втората част, „торговските речи“, т.е. термините, се представят всеки поотделно по един много прегледен образец. Най-напред се дава дефиниция за значението на термина, а след нея следва подробно описание на съдържанието му. В езиково отношение структурата е подчинена на формулата ‘X ся нарича що’ (за неодушевени същности) и ‘X ся нарича онъ, който/що’ (за лица), която въвежда дефиниция само от едно изречение, а след нея се описва съдържанието, обикновено много подробно. Като пример ще приведа този случай, който може да се представи най-кратко. Срв. „О пѣнязоразмѣнителѣ. Пѣнязоразмѣнителъ ся нарича онъ що зема и дава пари с лихви. Купува и продава Соразмѣнителници. Нему принадлежаватъ слѣдующій списници. 1. Пѣнязохранилищникъ. 2. Соразмѣнителникъ. 3. Преписникъ. 4. Каждодневникъ. 5. Кормчее“ (Трета тетрадка, с. 14). Както ще докажа със следващото изложение, макро- и микроструктурата на *Словара*, макар и все още в по-начално състояние, има всички белези на стандартното речниково описание. Тук би било уместно да се вземат под внимание и въвеждащите думи на автора, които са в пълно съответствие с първите научни опити от XVIII и XIX в. за систематизация на терминологията с цел да се организира знанието и да се осигурява комуникацията между специалистите. Както вече отбелязах, трудът на М. Попович е бил готов за публикуване през 1843 г. За сравнение с европейската традиция би следвало да се обърне внимание и на следните факти. Като се изключи дейността на Антуан Лаво-

азие и Клод Бертоле в химията и на Карл Линей в ботаниката и зоологията през XVIII в., трябва да се посочи, че изискванията на европейските учени към формулирани термини за техните дисциплини са изразени през 1867 г. от ботаниците, през 1889 г. от зоолозите и през 1892 г. от химиците на техни интернационални срещи (по Кабре 1999: 1). Както се вижда, повече от 20 години преди тях Михаил Попович също е предприел опит в тази насока, макар самостоятелен и освен това – останал в ръкопис. Все пак трябва да кажа, че сред оскъдните данни за автора не са намерени сведения дали е бил запознат с терминологичните търсения на времето си. Но не може да се пренебрегне фактът, че от двете предисловия, както и от целия ръкопис, малка част от който е интересуваният ни речник, става ясно, че на научната мисъл във възрожденска България не е била чужда осъзнатата необходимост от обособяването и систематизирането на специалната лексика.

Цялото съчинение, включително и приложеният в него речник, е ценен извор на знания както за формирането на българската терминология, така и за развитието на новобългарския книжовен език. Тук обаче ще спра вниманието си само върху речниковите особености на приложения терминологичен *Словарь*.

Както може да се установи от цялостното проучване на съчинението, авторът му е създал учебник или ръководство за нуждите на една по-специална дейност, а именно търговията с нейното счетоводство. Това според мене също е основание М. Попович, макар и останал неизвестен в историята, да бъде причислен към родолюбивата възрожденска интелигенция и да бъде признат за един от строителите на българската научна терминология (което още по-силно се налага, като се вземе под внимание и неговото терминотворчество – но това е въпрос на друга тема).

Предмет на следващото изложение е речникът с оглед на неговата макро- и микроструктура.

I. МАКРОСТРУКТУРА НА РЕЧНИКА

За да представя макроструктурата на Речника, ще се спра на въпросите, засягащи състава на словника и неговата организация въз основа на съвременните разбирания в терминографската теория.

1. Словник

Словникът се състои от 150 статии, подредени по азбучен ред.

2. Заглавките, съставляващи словника

Заглавките термини са както думи, така и словосъчетания. Заглавките терминоеlementи, които са малко на брой, са думи.

Значително преобладаващи са думите, от които: 114 прости думи – непроизводни и производни, напр. *артиколь*, *грошь*, *даціо*, *каса*, *кормчее*, *лихва*; *должникъ*, *завѣщатель*, *засвидѣтелствованіе*, *изданіе*, *изношеніе от окружителъ*, *отсроченіе*, *падежъ*, *разправленіе*; 24 сложни думи, напр. *вза-*

имнодвойноописание, каждодневникъ, писмодѣйствие, пѣнязоразмѣнитель, пѣнязотечение, скороходство. Словосъчетанията са значително по-малко – 12, напр. *введенная полица, главное имѣние, средній торговецъ, отвлеченная полица; версть торговскіи, образъ торговскій, составъ торговскіи.*

3. Принципи на организация

Както вече отбелязах, основният принцип, който се използва за организиране на словника, е азбучният ред.

От другите принципи, които се прилагат в терминографията и спрямо които се оценяват и днешните терминологични речници, на този речник не са чужди системните подходи – понятийно-семантичният и лексикалносемантичният. Те обаче не са прилагани последователно, поради което организацията на Речника не може да се смята за системна, т. е. наблюдава се не система, а съвкупност от термини, в която има и прояви на системност. Такива са:

3.1. Йерархични родово-видови и еднородновидови отношения, напр. *письмо* → *согласительное письмо* и *окружноидельно (цирковарно) письмо*; *разправленіе* → *разправленіе на стокитѣ*; *списник* → *торгосписникъ*; *перва рука* ↔ *втора рука* ↔ *трета рука*.

3.2. Прояви на лексикалносемантична системност

3.2.1. Синонимни отношения, напр. *отведенна полица* – ‘трата’ и *отвлеченная полица* ‘трата’; *образъ торговскій* и *подпись торговскій* (образъ = подпись – бел. моя); *полица* = *соразмѣнительница* и *соразмѣнительница* = *полица*.

Трябва обаче да се отбележи, че при последните три случая въпросът се отнася и за кръгови дефиниции.

3.2.2. Антонимни отношения, напр. *изношеніе* и *вношеніе*, при което вторият антоним няма самостоятелно място в словника като заглавка, а е даден в статията на *изношеніе*, срв. „*Изношеніе* – фатура на стокитѣ, що изпращаме на вонѣ, каквото и *Вношеніе* – фатура на стокитѣ що ни изпращатъ от вонѣ“; *добивки* и *пагуби*.

4. Според характеристиката ‘части на речта’ заглавките се отнасят предимно към категорията на съществителните имена, като трябва да се вземе под внимание и фактът, че дванадесетте словосъчетания, които са с главен член съществително име, се отнасят към тях. От останалите 14 заглавки: 4 са субстантивирани прилагателни, напр. *долуподписаній*; *нижеподписаній*; *общепрѣдельній*, срв. ‘опредѣленно что – главность’; *послѣдующій*; 3 са субстантивирани наречия, срв. *Наручно* = пешимъ (означава ‘броене на парите при покупката’ – бел. моя); *цѣлокупно* = топтан (‘цялото количество на някоя стока’ – бел. моя); *чисто* = нето, сафе (‘чистото тегло на стоката – без опаковката и др.’); 3 прилагателни в ср. р. като терминоелементи в състава на термини словосъчетания, напр. *измѣстно*, срв. *измѣстно* торгovanje среднаго торговца; *прутно* и *самоцветно*, които също са терминоелементи, но в състава на термини, които не принадлежат към дадената терминология, срв. *ляхури прутны*, *нанчины самоцвѣтны*, *нанчины прутны*, които означават ‘стоки’;

2 прилагателни, срв. *истій* и *тождій*; 3 наречия, срв. *взаимно* = Назаемъ; *самоначерствено* = от един калемъ, монокондиліа; *смъшено* = спорко, които, без да са термини, се отнасят към по-широкия обем на специалната лексика.

Не само във връзка със състава на словника, но и в контекста на въпроса, който и днес занимава терминологите с оглед формата на термина като част на речта, интерес предизвиква фактът, че няма нито една заглавка (т.е. нито един термин), която да е глагол.

5. Стилистична характеристика на словника

Интересен въпрос, засягащ словника на Речника, е въпросът за неговото стилистично разслоение, т.е. отнасящ се за това дали включените заглавки (термини и терминоелементи) принадлежат само към дадената търговско-счетоводна терминология или има и такива, които се отнасят към други области. Също така – използват ли се като термини думи от общоупотребимата лексика и променя ли се тяхното значение (т.е. дали се терминологизират). Това са все теми, изискващи специални изследвания. Освен това те се отнасят предимно за състава на самата терминология и особено за терминообразуването и терминологичната номинация. Затова тук те няма да бъдат разисквани. Но не мога поне най-общо да не отбележа, че основната част от термините принадлежат на дадената област. Същевременно обаче са налице и термини от съседни области, както и от тогавашната общоупотребима лексика както с известното, така и с новото си значение (главно по данни от Речника на Н. Геров), напр. *корабль*, *корабленачальникъ*; *грошь*, *икосаръ*, *Новцы*, *фіоринъ* ‘монети’; *дѣйствиє*, *дѣяніє*, *зъчало*; *краски*; *ковчегъ*.

II. МИКРОСТРУКТУРА НА РЕЧНИКА

Във връзка с микроструктурата на Речника ще се спра на следните въпроси, засягащи особеностите в съдържанието и строежа на речниковата статия.

1. Особенности според начина за дефиниране на значението

Организацията, т.е. структурата на речниковите статии според начина, по който се дефинира значението, може да се характеризира в 3 типа: чрез синонимия, чрез описание, чрез структурно-словообразователно съотнасяне, а също така – и чрез съчетание на два или повече начина, т.е. смесен тип.

1.1. Дефиниране на значението чрез синонимия

Това е преобладаващият начин за дефиниране в Речника, напр. с един синоним, срв. *должникъ* – *борчлия*; *завѣщатель* – *комисіонеръ*; *заключеніє* – *салдаразмъ*; *количество* – *сума*; *отняніє* – *азіє*; *корабленачальникъ* – *реизъ*; *кориспонтентъ* – *соответникъ*; *настоятникъ* – *епитропъ*; *окужистель* – *жирантъ*; *подпись* – *чиза*; *поручителство* – *кифиллеме*; *равновѣсіє* – *теразіа*; *торговецъ* – *купецъ*; *увѣритель* – *кредиторъ*; с два и повече синонима, срв. *добивка* – *печълба* – *кяръ*; *дѣйствиє* – *дѣяніє* – *упражненіє*; *лихва* – *лихвоимство* – *фаузъ* – *файда*; *остатокъ* – *ресто* – *кусуръ*; *пагуба* – *погубленіє*

– зараръ; пѣяца – торжище – пазаръ; порока – поручаніе – смарлама; принятодажбіе – даравера – алишверишиъ; связь – колетъ – денгъ; содружество – ортакликъ – тваршество.

Докато за заглавки на статиите и респ. като форма за търговските термини авторът предпочита домашни думи – съществуващи в тогавашния език или новообразувани от него, в тълкувателната, т.е. в дефиниционната част той използва синоними и от други езици – турски, гръцки, руски, западно-европейски. Поради целта, на която служат, а именно да направят достъпно значението на съответния термин, може да се предположи (а това предположение и съответно да се провери в съществуващата тогава книжнина и особено в речниците), че М. Попович е използвал такива синонимни думи, които са били най-широко разпространени и най-разбираеми, ако не все пак за цялото население, то поне за интелигенцията, и по-специално за търговците. Несъмнено едно допълнително пълно изследване на тази лексика ще хвърли необходимата светлина по този въпрос.

1.2. Дефиниране на значението чрез описание

Начините на описанието според лексикално-граматичната характеристика на главната съставка са основно два – чрез именен и чрез глаголен израз.

1.2.1. Чрез израз, представляващ именно словосъчетание, напр. *Взаимно-описание* – Соотвѣтствованіе писмомъ; *Даціо* – Дажбіе градскія ради подоби. *Дѣяніе* – Правеніе на едно какво да е дѣло. *Каса* – Общепредѣлная частица пѣнязнаго принятодаждія. *Кормчее* – Торговскій списникъ. *Округъ* – Вторій подписъ полицы. *Падежъ* – Падежный день полицы, платный день. *Попечительность* – Плата на комисіонарскій трудъ. *Провозство* – Плата за пренесеніето на стокитъ. *Титуль* – Нарѣчіе еднаго Содружства. *Увѣродолженіе* – Писмодѣйствиє списниковъ.

1.2.2. Чрез глаголен израз, представляващ подчинено определително изречение, напр.

Верховній Торговецъ – Торговецъ що ся работи с различни градове и тържища. *Средній Торговецъ* – Он що купува и продава измѣстно подробно. *Изношеніе* – Фатура на стокитъ що изпращаме на вонъ. *Прецѣнненіе* – Едно нѣчто що ся превожда от една цѣна в друга.

1.2.3. Чрез глаголен израз, представляващ друг вид подчинително изречение, напр. подчинено обстоятелствено изречение, срв. *Преписникъ* – Списникъ въ когото преписуваме взаимно описателнія писма; подчинено изречение за цел, срв. *Столтъ* – Начертаніе въ списницыти за да опредѣляватъ количеството.

1.3. Структурно-словообразователно дефиниране

Така наричам този начин за дефиниране на значението, при който то се разкрива чрез словообразователното отношение между заглавната дума и обяснителната част на статията. Наблюдава се в две разновидности. Едната, когато двете езикови единици принадлежат към едно словообразователно гнездо и имат еднакво словообразователно (структурно) значение, което

е изразено с обща основа и с дублетни суфикси, напр. *Пагуба* – пагубление. *Погодь* – погождение. При другата разновидност словообразователното значение на заглавната дума съвпада със структурното значение на обяснителното словосъчетание, като основата от заглавката и определението от дефиницията съвпадат и формално (т.е. еднакви коренови лексеми), а категорията на наставката е конкретизирана чрез съответна лексикална единица, напр. наставката *-никъ* със *списникъ*: *магазинникъ* – с п и с н и к ъ магазинный; *соразмѣнителникъ* – с п и с н и к ъ соразмѣнителничній; *уравнителникъ* – с п и с н и к ъ уравненія, а също така – с *книга*, срв. *каждодневникъ* – к н и г а каждодневна.

1.4. Смесено дефиниране на терминологичното значение

За смесени смятам тези дефиниции, в които се използват двата или и трите горепосочени начина за тълкуване на термините заглавки, напр. *Дѣяніе* – Твореніе – Правеніе на едно какво да е дѣло. *Округъ* – Вторій подписъ полицы – Жирь. *Предназначителникъ* – Предручній листъ – Прохиронъ – Приманота. *Счислителникъ* – Списникъ що преписуваме счисленията – Конте Коренте. *Каждодневникъ* – Журналь – Книга каждодневна.

2. Съставни части на речниковата статия

Откъм състав речниковите статии не са богати: лексикалносемантичните отношения се отбелязват само в някои случаи, без да се експлицират; допълнителни сведения почти няма.

Случаите с по-сложна структура на речниковата статия се дължат на отразената в тях многозначност на термина заглавка или на предложените илюстрации – примери и обяснения за употребата на съответния термин.

Така от 150 статии 7 са с фиксиране на многозначност – 6 термина заглавки са с по две значения и един – с три значения, при което с цифра е означено само второто и евентуално третото значение, напр. *Довѣреніе* – Доувѣреніе остаточнаго долга. 2) Доказателство. *Имѣніе*. – Имотъ. 2) Стока. *Посилатель*. – Рѣчь полицы. 2) Посилающій на введенія полицы.

Макар и много оскъдни, в някои от речниковите статии са приведени и примери за употребата на съответните термини, напр. *Артиколь*. – Видъ. Нѣкой артиколь стока – Нѣкой видъ стока. *Счетъ*. – Хесапъ, за мой счетъ купихъ тая стока.

Също така оскъдни са и случаите с граматическа характеристика за заглавната дума. Доколкото я има в две от статиите, тя не е експлицитно категоризирана (напр. ед. ч., мн. ч., м. р., ж. р.), а е дадена в разгърнат, но имплицитен вид, срв. *Истій, истая, истое; Тождій, тождая, тождее*.

Като извод от разгледаната макро- и микроструктура на речника преди всичко бих искала да отбележа, че колкото и да е скромнен откъм количество на речникови статии и откъм богатство на начини за речниково представяне, не може да не се отчете, че в този речник са заложени основните очертания на терминографското описание, които по-нататък във времето се развиват като трайна насока в приложната терминологична дейност.

В този ред на мисли обаче неминуемо възниква въпросът, дали това съчинение, останало в ръкопис, е само свидетелство, паметник за високото развитие, до което е достигнала българската научна (в частност терминологична) мисъл през Възраждането, или е изиграло роля в оформянето на българската терминографска традиция. Поне в настоящия момент отговор нямам. Но не мога да не предположа, че неговият автор Михаил Попович, принадлежащ към малобройната специалнонаучна интелигенция, със своята практическа дейност (вероятно преподавателска и несъмнено реално търговска и счетоводна), не е възможно да не е оказал влияние върху формирането на това направление в българското специалнонаучно развитие през Възраждането. Бъдещите изследователи, които ще разгърнат архивите, достигнали до нас, но все още покрити от праха на времето, надявам се, ще дадат отговор и на този въпрос.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ При примерите и другите цитати от разглежданото съчинение, доколкото е възможно, се спазва написанието на автора му. Малките отклонения са във връзка с употребата на главни букви (в някои случаи) и с използването на ръкописни графични знаци, които нямат съвременни печатни съответствия.

ЛИТЕРАТУРА

- Вълчев 2008:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматики на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Кабре 1999:** Cabrè, M. T. *Terminology. Theory, methods and applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Кювлиева 1997:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Попова 1990:** Попова, М. *Типология на терминологичната номинация*. София: БАН.
- Попова 2012:** Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак '94.